

Jarosław Kuczer

Uniwersytet Zielonogórski

„STAN PANÓW”? MIEJSCE HERRENSTANDU W SYSTEMIE PRAWNYM, ADMINISTRACYJNYM I USTROJOWYM ŚLĄSKA W EPOCE HABSBUERSKIEJ (1526-1740)

W historii systemu ustrojowego Śląska epoki habsburskiej mamy do czynienia z trzema cezurami określającymi jego formułę. Od 1526 r., kiedy to Habsburgowie doszli do władzy w Królestwie Czech, zaczęli przewartościowywać charakter instytucjonalny prowincji śląskiej. W 1627 r., w okresie silnego kryzysu państwowości w królestwie, doszło do wydania quasi-konstytucji (Odnowiony Porządek Ziemski – *Verneuerte Landesordnung*), która miała na nowo zdefiniować system administracyjny w państwie. Dla Śląska bardziej odpowiednie będzie przyjęcie cezury 1629 r., gdyż postanowienia „porządku” nie weszły tu oficjalnie w życie, a objęły jedynie księstwa karniowskie i opawskie. Wówczas jednak na Śląsku doszło do niemal rewolucyjnego powołania do życia Urzędu Zwierzchniego i oddania go ścisłej, absolutystycznej ustrojowo, kontroli Wiednia. W ślad za tym podjęto wiele decyzji wzmacniających pozycję władcy w obliczu opozycji wewnętrznej (stanowej), jak np. ostateczne przejście możliwości mianowania na urzędy wszystkich najwyższych dostojników, z urzędem starostów ziemskich w księstwach śląskich włącznie. Cezurą zamykającą poniższe rozważania będzie przełom lat 1740/1741 i przejście Śląska pod władzę pruską. Po tej dacie ustrój „kraj” śląskiego przestał istnieć w dotychczasowym kształcie. Dodać należy również, za Kazimierzem Orzechowskim, że Śląsk spełniał wszystkie warunki, dla których można mówić o jego odrębnym systemie ustrojowym, a mianowicie: był obszarem wydzielonym w sposób naturalny, historyczny, odznaczała go odrębność polityczna, władza sprawowana na tym terenie była samoistna, a „podmioty sprawujące w niej władzę są bezpośrednio podporządkowane najwyższemu organowi państwowej «całości»”¹.

System ustroju Śląska obejmował dwie sfery urzędów: królewskie i stanowe, dlatego oba czynniki do 1740 r. znamionowała nieustanna walka o wpływy, w XVII w.

¹ K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska (1202-1740)*, Wrocław 2005 (cyt.: wstęp, s. 11); Po raz pierwszy określenia „państwo” czy „kraj” w odniesieniu do Śląska użył: F. Gude, *Staat von Schlesien*, Leipzig 1708.

spotęgowana ofensywą cesarską i forsowaniem systemu ustroju absolutystycznego. Do najważniejszych urzędów o charakterze cesarskim należały – w dużym uproszczeniu – Generalny Starosta Śląska, przekształcony następnie w Urząd Zwierzchni i kontrolowany przez króla-cesarza, Wyższy Komisarz Wojenny, Prezydent Kamery Królewskiej, Starostowie księstw dziedzicznych Śląska. Do urzędów stanowych zaś wszystkie urzędy podlegające starostom księstw dziedzicznych: starostowie weichbildowi, starsi ziemscy, pełnomocnicy ziemscy, asesorowie etc. Zgromadzenia ogólnos Śląskie w praktyce mające być wyrazicielką interesów stanowych powoli stawały się przedłużeniem ramienia władzy cesarskiej i tu zaliczyć należy przede wszystkim sejm śląski i zgromadzenia trybunalskie. Podobnie było w przypadku zgromadzeń ziemskich poszczególnych księstw².

Wszystkie te elementy składały się na całościowy system ustroju Śląska w epoce 1526-1740/1741, określały kompetencje i zależności prawne poszczególnych organów. Tak określona forma władzy publicznej strukturalizowała metody jej wykonywania oraz wytyczała kierunki aktywności prowincji, prawa, przywileje i wolności poszczególnych stanów, w tym samego stanu panów (niem. *Herrenstandu*, czes. *pansky stav*). Pojęcie to określało szlachtę wyższą (*Hoher Adel*), w skład którego zaliczano zarówno książąt, hrabiów, jak i baronów. Co ważne, system ustrojowy Śląska nie opierał się wyłącznie na prawie spisanim, ale i na tradycji prawnej, która w omawianym okresie miała szczególne znaczenie, gdyż nie wszystkie dziedziny życia były wówczas objęte ścisłą kodyfikacją. Jest to czynnik równie istotny dla poniższych rozważań³.

Sprawa układu wagi jednych elementów przed drugimi, państw, urzędów, godności, społeczeństw, w tym szczególnie problemu istnienia osobnego „stanu panów” (*Herrenstandu*), pobudzała wyobraźnię i zaprzętała na przełomie XVI-XVIII w. umysły najznakomitszych myślicieli doby baroku i oświecenia. O wadze problemu dla ówczesnego człowieka świadczą odpowiednie ustępy w cytowanych w całej Europie pracach Ślązaków, Balthasara von Stoscha, legnickiego profesora Stieva oraz Niemców Andreasa Crusiusa, Zachariasza Zwanziga i Johanna Ch. Lüniga. W tym samym rzędzie prac wymienić możemy dzieła Friericha Lobethana, Johanna Loena, Johanna Lüniga, Cyriusa Spangenberg, Johanna Rundego, Carla Stranza, Petera Wentzky’ego von Petersheydego, pracę nieznanego autora: *Geschichtliche Notizen über den Herrenstand, die Assekurations-Akte und das Donativ*, D. Kostetzky’ego oraz Johanna Püttera

² K. Orzechowski, *Materiały do dziejów urzędników, funkcjonariuszy i służby na Śląsku w ostatnich latach XVII w.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” (dalej: AUW), No. 516, Prawo XCI, Wrocław 1980, s. 51-76; K. Orzechowski, *Ogólnos Śląskie zgromadzenia stanowe*, Warszawa–Wrocław 1979; Por. też prace M. Ptaka, w których autor omawia funkcjonowanie urzędów i zgromadzeń stanowych w poszczególnych księstwach, prezentowane głównie w serii wydawniczej AUW i w „Śląskim Kwartalniku Historycznym Sobótka” oraz pracy *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa głogowskiego od początku XIV w. do 1742 r.*, Wrocław 1991, stanowiącej osobną monografię.

³ D. Kostetzky, *System der politischen Gesetze Böhmens in XII Theilen zum bequemen Gebrauch für den Geschäfts- und Privatmann*, t. 1, Prag 1816, s. 149.

i Calra Vollgraffa czy Christiana Scheidta i Wolfganga Danza, Christiana Jacobiego i Georga Krebera, Georga Schumanna⁴. O pozostałych pracach, których nie weźmiemy pod uwagę w niniejszym opracowaniu ze względu na to, że przekraczałyby to jego ramy, wzmiankował w swoim przyczynku Eckhart Henning⁵.

Herrenstand pozostaje do dziś pojęciem nieznanym bliżej historiografii polskiej, francuskiej, anglosaskiej, choć całkiem naturalne jest posługiwanie się nim w historiografii niemieckiej (w szerokim znaczeniu), czeskiej, węgierskiej, szwedzkiej, austriackiej oraz holenderskiej. (Wszelkie próby paraleli i „kontrastowania” na linii określeń pan/magnat – rycerz/szlachcic są całkowicie bezzasadne). Tam więc, gdzie pojęcie *Herrenstandu* występowało w historii, tam jest ono do dziś zrozumiałe. Pierwszy, wczesnośredniowieczny stan panów – *Herrenstand*, sięgając zachodnich granic Królestwa Czeskiego, omijał je jednak szerokim łukiem w kierunku Łaby. Kumulacja tytułów dotyczyła wówczas głównie terenów Nadrenii, wschodniej Frankonii i Hesji, Szwabii i doliny Elzy, Szwajcarii, Bawarii, Westfalii, Dolnej i Górnej Saksonii i wreszcie obu Austrii⁶. W przyszłości zainicjowana migracja ludności niemieckiej na wschód spowodowała przyjęcie wzorców odnoszących się do budowy struktur społecznych.

⁴ F.G.A. Lobethan, *Das Recht des landsässigen Adels in Teutschland*, Leipzig 1796; J.M. Loen, *Der Adel*, Ulm 1752; J.Ch. Lünig, *Das deutsche Reichs-Archiv*, t. 2, 6, Leipzig 1711; *idem*, *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum oder Historisch- und Politischer Schau-Platz Aller Ceremonien welche bey Papst und Käyser- auch Königlichen Wahlen und Cränungen...*, t. 1, Leipzig 1719; C. Spangenberg, *Adels-Spiegel. Historischer ausführlicher Bericht was Adel sey und heisse, woher er kome, wie mancherley er sey, und was denselben ziere und erhalte*, Schmalkalden 1591; J.F. Runde, *Grundsätze des gemeinen deutschen Privatrechts*, Göttingen 1817; C.F.F. Strantz, *Geschichte des deutschen Adels urkundlich nachgewiesen von seinem Ursprunge bis auf die neueste Zeit*, t. 3, Breslau 1854; P. Wentzky v. Petersheyde, *Kurtzer Tractat und Bericht von dem Schlesischen Ritterrecht und Ehrengericht denen vom Adel und Ritterstandt*, Leipzig 1615; [...], *Geschichtliche Notizen über den Herren-Stand, die Assekurations-Akte und das Donativ*, Königsberg 1840; D. Kostetzky, *op. cit.*, s. 149; C. Vollgraff, *Giebt es noch einen Teutschen hohen Adel? In dem Sinne und Begriffe, den man damit doctrinell bis zur Aufösung des deutschen reichs verband?*, Darmstadt 1823; J.S. Pütter, *Über den Unterschied der Stände, besonders des hohen und niedern Adels in Teutschland...*, Göttingen 1795; Ch.L. Scheidt, *Historische und Diplomatische Nachrichten von dem hohen und niedern Adel in Teutschland, mit vielen ungedruckten Urkunden...*, Hannover 1754; W.A.F. Danz, *Handbuch des heutigen deutschen Privatrechts*, t. 3, Stuttgart 1797; Ch.F. Jacobi, G.F. Krebel, *Europäisches genealogisches Handbuch in welchem die neuesten Nachrichten von allen Häusern jetztregierender europäischer Kaiser und Könige, und aller geist- und weltlichen Chur- und Fürsten, wie auch Grafen des Heiligen Römischen Reichs, ingleichen von den Cardinälen, Mitgliedern der Ritter-Orden, auch Dom- und Capitularherren der Erz- und Hochstifter in Deutschland, befindlich...*, Gleditsch 1780; G. Schumann, *Jährliches genealogisches Hand-Buch in welchem die neuesten Nachrichten von allen Häusern jetzt-regierender europäischer Kayser und Könige, und aller geist- und weltlicher Chur- und Fürsten, wie auch Grafen des Heiligen Römischen Reichs, ingleichen aller Cardinäle, Mitglieder königlicher Orden...*, Gleditsch 1749.

⁵ E. Henning, *Auxilia Historica. Beiträge zu den Historischen Hilfswissenschaften und ihren Wechselbeziehungen*, Köln–Weimar–Wien 2000, s. 78.

⁶ O. Forst-Battaglia, *Vom Herrenstande. Rechts- und Ständegeschichtliche Untersuchungen als Ergänzung zu Genealogischen Tabellen zur Geschichte des Mittelalters*, z. 1, Leipzig 1916, s. 16.

Proces integracyjny objął również Czechy i Morawy⁷. W skład stanu panów wchodziły elity społeczno-publiczno-majątkowe dużej części państw środkowej Europy, które korzystały z przywilejów i realiów ustrojów państw, w których przyszło im żyć. Sama nazwa *Herrenstand* zawiera w sobie osobne, indywidualistyczne pojęcie istnienia odrębnego „stanu panów”. Już ta słownikowa definicja wymaga dziś szerszej refleksji, wprowadzenia pojęcia do historiografii polskiej przez konfrontację jego formuł aksjomatycznej z nieaksjomatyczną, figuratywną z literalną, wirtualnej z rzeczywistą (odniesienie do tworzenia przez cesarza urzędów i gremiów niepowiązanych z dworem wiedeńskim lub słabo powiązanych i pozostającym z nim w bezpośredniej służbie). Jeśli tak, to w jakim sensie taki stan miałyby być określane przez system ustrojowy, jaki istniał na Śląsku i czy stan panów w ogóle na Śląsku istniał?

W okresie nowożytnym, przed i po ostatecznym zdefiniowaniu mocą Odnowionego Porządku Ziemskiego z 1627 r., potwierdzonego w Królestwie Czech, podobnie jak w Starej Rzeszy funkcjonowało pojęcie stanu panów. Ta sama formuła była stosowana w odniesieniu do arystokracji śląskiej, a wszelkie podniesienia tytułów dokonywane były przez tych samych urzędników co podniesienia z innych stron państwa. *Herrenstand* obejmował przede wszystkim książąt wyższych (*Herzog, Herzogin*), książąt niższych (*Fürst, Fürstin*), hrabiów Rzeszy (*Reichsgrafen, Reichsgräfin*) – na Śląsku pozostawiono ponadto istniejącą od czasów średniowiecza formułę „książąt-biskupów” (*Fürstbischof*) nysko-wrocławskich – dalej hrabiów czeskich (*böhmische Grafen, Gräfin*), baronów Rzeszy (*Reichsfreiherrn, Reichsfreyfrau, Freyin*), baronów czeskich (*böhmische Freiherrn, Freyfrau, Freyin*). W przypadku hrabiów i baronów stworzono także formułę „starego i nowego stanu”. Odpowiednia konstytucja dokładnie określająca zasady przyjmowania do obu grup została wydana w 1629 r. Zasadniczo w skład *Herrenstandu* wchodziły grupy społeczne określane mianem „stanów”: *Fürstenstand, Grafenstand, Freiherrnstand*, a więc książąt, hrabiów i baronów⁸. Przyjęcie jednak,

⁷ K.F.B. Leupold, *Allgemeines Adels-Archiv der österreichischen Monarchie welches in alphabetischer Ordnung alle reichsfürstliche Häuser, reiches und erbländisch gräfliche und freiherrliche Geschlechter...*, Wien 1789, s. 15-23.

⁸ J. Brňovjak, *Erb a přídomek – atributy českých nobilitací císaře Karla VI*, „Genealogické a heraldické informace” 2005, s. 8-9; *idem*, *Otázka konfese Slezanů v nobilitačních řízeních České dvorské kanceláře za vlády císaře Karla VI. a tzv slezský inkolát*, [w:] *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*, red. Zdeněk R. Nešpor, Ostrava 2007, s. 333 i 339; *idem*, *Nobilitační řízení české dvorské kanceláře v I. polovině 18. století a jeho písemnosti s přihlédnutím k dalšímu vývoji do zániku habsburské monarchie*, [w:] *Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním*, red. Z. Hojda, H. Pátková, Praha 2008, s. 203-223; *idem*, *Nobilitace české dvorské kanceláře v II. polovině 17. století a I. polovině 18. Století*, [w:] *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI-XVIII wieku*, red. M. Konopnicka, J. Kuczer, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2010, s. 143-164; *idem*, *Nobilitační politika císaře Karla VI. V českých zemích 1712-1740*, Ostrava 2005, manuskrypt pracy doktorskiej, s. 26 i nast.; *idem*, *České nobilitace podnikatelů v období vlády císaře Karla VI. (1712-1740). Nobilitace – stavovství – merkantilismus*, [w:] *Šlechtič podnikatelem, podnikatel šlechticem. Šlechta a podnikání v českých zemích v 18.-19. Století*, red. J. Brňovjak, A. Zářícký, Ostrava 2008, s. 221-222; A. Gindely, *Die Entwicklung des böhmischen Adels und*

iż przez analogię nazewniczą były to „stany” same w sobie, byłoby nie tylko błędem, ale i znacznym nadużyciem.

Podstawowym pytaniem jest więc próba określenia, czym *Herrenstand* był w istocie, gdyż na poszczególnych obszarach jego rola już przez współczesnych rozumiana była w sposób różnorodny. Czy *Herrenstand* był osobnym stanem? Kulturowo rozumianą grupą arystokracji czy może jedynie grupą społeczną? A co w związku z tym z beneficjentami tytułów książąt, hrabiów i baronów, skoro w języku niemieckim i one są określane jako „stany”? Odpowiedź na to pytanie przynajmniej po części można odnaleźć, analizując miejsce *Herrenstandu*, jakie zostało mu przewidziane w funkcjonowaniu ustroju Śląska, posiłkując się elementami badań nad kulturą życia publicznego (politycznego) i jego roli w tymże. Śląsk był bowiem częścią Królestwa Czech, na którego obszarze stan panów i właściwe mu tytuły arystokratyczne wykształciły się najpóźniej w Europie (z krajów, gdzie w ogóle zostały one prawnie przyjęte), a mianowicie od drugiej połowy XVII w. (!). Z tego okresu posiadamy już szeroki materiał i wydaje się, że z dużym prawdopodobieństwem możemy poczynić wnikliwie i nowe ustalenia. W „świecie”, jaki opisujemy, wywodząca się od średniowiecznego rycerstwa szlachta podzielona była na dwie grupy. Podstawowe, generalizujące rozróżnienie przebiegało podług linii stan panów – stan rycerski (*Herrenstand-Ritterstand*). Taką perspektywę narzucają odrębne, szczegółowe przywileje polityczne, jakie każda z nich posiadała. Nie chcąc uprzedzać faktów przytoczonych w tekście, musimy jednak podać argument, który możliwe że wyostrzy zrozumienie przedstawianej problematyki. W literaturze późnooświeceniowej wyraźnie *Herrenstand* określany jest jako drugi, po duchowieństwie, stan ziemski, a rycerstwo dopiero jako trzeci. I mowa jest tutaj wyraźnie o stanie posiadającym swe własne przywileje⁹.

Herrenstand rozwinął się w Rzeszy jako grupa panów w opozycji do zwykłego, często zależnego, rycerstwa w okresie rządów i reform Fryderyka I Barbarossy (ok. 1125-1190). W jego skład wchodził książęta, hrabiowie, biskupi i prałaci oraz tzw. *Hausmeierowie*, urzędnicy blisko związani z dworem¹⁰. Reorganizację i uporządkowanie wewnętrzne stan panów zawdzięcza Ottonowi I (912-973). Szczytem rozwoju

der Inkolatsverhältnisse seit dem 16. Jahrhunderte, Prag 1886, s. 27-30; częściowo też: O. Ladanyi, *Terminologie der deutschen und englischen weltlichen Adelstitel in der Neuzeit*, Wien 1990, s. 19. O podziale na stan „stary” i „nowy”: *Kaysers Ferdinandi II. Constitution, den neuen Herren- und Ritterstand in Böhmen betreffend, de Anno 1629*, [w:] J.C. Lünig, *Das Teutsche Reichs-Archiv...*, t. 6, Leipzig 1711, s. 209-210. Ponadto wyraźnie podział między starym a nowym stanem panów widoczny jest m.in. w dokumentach: Narodni Archiv Praha (dalej: NAP), Česká Dvorská Kancelář (dalej: ČDK), 752, sygn. IV D 1, krt. 511: Alter Freyherrnstand, Incolat im Herrenstande, 31. Marz 1652, Freiherr von Wingersky; krt. 452: Bestätigung des alten Herrnstandes 20. Februar 1666, Freiherr Kottlinsky zur Jeltsch und Edler Herr zu Eckerstorff.

⁹ D. Kostetzky, *op. cit.*, s. 150.

¹⁰ O. v. Dungern, *Der Herrenstand im Mittelalter. Eine sozialpolitische und rechtsgeschichtliche Untersuchung*, [b.m.w.] 1908, s. 7-11 i 17.

ich właścicieli był zaś okres sporów cesarstwa „o inwestyturę” z drugiej połowy XI w., gdy wzrosła ich siła polityczna kosztem Henryka IV salickiego (1050-1106). Do *Herrenstandu* nawet jako *Fürstengenossen*, czyli „towarzysze książęcy”, uzyskując „prawa równe książęcy”, zaczęli wchodzić i niższą rangą „wolni panowie”, późniejsi baronowie. Tak np. przedstawiała się w prowincjach austriackich pozycja rodzin Rappoltstein, Weinsberg, Bolanden, Limpurg, Rechberg, Waldburg¹¹. Skutkiem tego było rozdrobnienie wielkich terytoriów książęcych i zachwianie władzy publicznej w ogóle. Liczba średniowiecznych *Grafów* i *Herrów* w prowincji stale rosła, a wokół ich władztw skupiać zaczęła się najbliższa klientela¹². W epoce Hohenstaufów, do połowy XIII w. (1254), dojszć miało do zamknięcia niemieckiej, austriackiej, niderlandzkiej czy czeskiej elitarnej grupy „panów”¹³, posiadaczy władztw (*Herrschaften*), którym udało się wyalienować je spod prawa cesarskiego¹⁴.

Elity średniowieczne stanowili książęta wyższej rangi (*Herzog*) i niższej (*Fürst*)¹⁵, a także hrabiowie (*Graf*) posiadający wówczas te same prawa. Tutaj znaleźć można *Markgrafa*, odpowiedzialnego za obronę rubieży, *Pfalzgrafa* – urzędnika dworskiego współtworzącego politykę wewnętrzną oraz *Burggrafa*, hrabiego zamkowego, jak przywiązaną niegdyś do zamku chobińskiego na Śląsku rodzinę von Dohna¹⁶. Pierwsze dwie kategorie wywodziły się z rodzin „dynastycznych”, podczas gdy *Burggrafowie* byli zazwyczaj potomkami licznych ministeriałów, ludności służebnej wobec cesarza lub możnowładców, którym udało się uwolnić właśnie z podległości osobistej. Nieposiadający na swoim terytorium wydzielonych hrabstw Śląsk graniczył np. z hrabstwem kłodzkim (*Grafschaft Glatz*) istniejącym od 1459 r. oraz hrabstwem granicznym Moraw (*Markgrafschaft Mähren*), istniejącym od 1182 r., co oprócz migracji mogło być kolejnym elementem przejmowania wzorców niemieckich¹⁷.

Hierarchie w *Herrenstandach* danych ziem nie były sobie równe. Baronowie i hrabiowie niemieccy stanowili w dużej swej masie bezpośrednie otoczenie książąt. W większości dokumentów wiązano ich w jednej grupie z ministeriałami i rycerzami jako *graven, freie, dienstman* lub *barones, comites et ministeriales terre* niż z książęc-

¹¹ O. v. Dungern, *Der Herrenstand im Mittelalter...*, s. 186-189.

¹² P. Feldbauer, *Der Herrenstand in Oberösterreich*, Wien 1972, s. 52-53; *idem*, *Studien zu den Anfängen des Herrenstandes in Oberösterreich*, Wien 1969, s. 182.

¹³ Ch.L. Scheidt, *op. cit.*, s. 192 i nast.

¹⁴ *Ibidem*, s. 251-430 (*passim*): M. Titze, *Die Verfassungsgeschichtliche Stellung der Grafen in Oesterreich (Vornehmlich 13.-16. Jh.)*, Wien 1932, manuskrypt pracy doktorskiej, s. 26 i 43-46; J. Bumke, *Studien zum Ritterbegriff*, Heidelberg 1964, s. 140.

¹⁵ *Kurtze Fragen und Antworten Vom Herzogthum Schlesien, Vermöge Welcher die geographische, historische und politische Merckwürdigkeiten von Schlesien...*, Breslau und Leipzig 1733, s. 13.

¹⁶ J.S. Pütter, *Über den Unterschied der Stände...*, Göttingen 1795, s. 36 i nast.; Ch.L. Scheidt, *op. cit.*, s. 30; *Meyers Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagwerk des allgemeinen Wissens*, t. 7, Leipzig-Wien 1894-1899, s. 843-844; Brockhaus Enzyklopädie, t. 4, s. 210.

¹⁷ T. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV w.*, Poznań 1998, s. 35-40.

tami¹⁸. Ich austriaccy odpowiednicy zaś traktowani byli niemal jak udzielni książęta, dysponując takim samym zakresem praw. Podobnie jak hrabiowie niemieccy, byli obowiązani do pełnienia określonych urzędów (*Amtsträger*) starosty ziemskiego (*Landeshauptmann*) czy marszałka ziemskiego (*Landesmarschall*) nad okręgami administracyjnymi. Pozostawali tym samym bezpośrednimi pełnomocnikami (*Beauftragte*) cesarza¹⁹. Uchwycenie momentu podobieństw czy analiza zakresu potencjału politycznego musiałaby być dziś traktowana jako rodzaj abstraktu naukowego, o który na obecny stan badań nie jesteśmy w stanie zabiegać.

Trudne do przecenienia dla rozwoju *Herrenstandu* było oderwanie nadawanego tytułu od równoległego nadania urzędu. Po raz pierwszy odnotowano taki zabieg w 1279 r. Nadania uczynił król Rudolf I na rzecz Albrechta von Hallego. Od tego momentu zaczęto odróżniać hrabiów z pełnymi prawami politycznymi (urzędami faktycznymi) od osób ich pozbawionych. Uwolniło to możliwości związane z łaską obdarowywania tytułem osób lub rodów zasłużonych i od tego momentu liczba tytułów zaczęła rosnąć²⁰. W miarę upływu czasu i zwiększania liczby jego członków, *Herrenstand* zaczął aktywnie wspierać politykę lokalną na forach ogólnopaństwowych i prowincji. Stało się to podstawą wyodrębnienia oddzielnych kurii tej grupy w gremiach przedstawicielskich²¹. Panowie reprezentowali teraz siebie wobec monarchy, zarazem broniąc własnych interesów wobec rycerstwa, a następnie szlachty. Liczba panów w takim gremium była różna. Na przykład pierwsze, całościowe nazwanie członków sejmu Rzeszy przytoczyła dopiero wymuszona wojnami husyckimi matrikuła z 1422 r. (*Reichsmatrikel*), która do dziś stanowi – w pewnym sensie – „aktualizację” składu osobowego stanu panów Rzeszy. Z dużą dozą prawdopodobieństwa i w związku z powyższym możemy wnioskować, że już w tym momencie panowie wyróżniali się jako osobny stan²².

Zgromadzeniami całej Rzeszy, w skład których wchodziła szlachta tytułarna, były teraz rada kurfirstów (*Kurfürstenrat*) i rada książąt Rzeszy (*Reichfürstenrat*). Pierwszej przewodniczył kanclerz kurialny, arcybiskup Moguncji, a liczyła 9 wspomnianych członków mających prawo do elekcji cesarza. W skład drugiej wchodziła pozostała

¹⁸ P. Feldbauer, *Studien zu den Anfängen des Herrenstandes in Oberösterreich*, Wien 1907, s. 245.

¹⁹ M. Titze, *op. cit.*, s. 84-108.

²⁰ W.A.F. Danz, *Handbuch des heutigen deutschen Privatrechts*, t. 3. Stuttgart 1797, s. 320; M. Konopnicka, *Między habsburskim dziedzictwem a pruską rzeczywistością – praktyka nadawania tytułu baronowskiego na Śląsku po 1740 roku*, [w:] *Młodsza Europa od średniowiecza do współczesności*, red. J. Jurkiewicz, R. Józefiak, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2008, s. 290-291; T. Klein, *Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550-1806*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte” 1986, t. 122, s. 139-140.

²¹ P. Feldbauer, *Studien zu den Anfängen des Herrenstandes...*, s. 189-190.

²² K. Zeumer, *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit. Quellensammlungen zum Staats- Verwaltung- und Völkerrecht*, t. 1, Tübingen 1913, s. 232-234; P. Feldbauer, *Studien zu den Anfängen des Herrenstandes...*, s. 15.

hrabiowie, baronowie i prałaci Rzeszy. *Herrenstand* świecki Rzeszy zasiadał w odrębnych ławach, tzw. świeckich w liczbie ponad 60 osób²³. Grupa pozostająca poza tym gremium urosła jednak aż do 123 rodzin panów Rzeszy. Tworzyli oni dwa kolegia, reńskie i szwabskie. Miejsce w nim uzależnione było od posiadania lenna pozostającego pod bezpośrednim zwierzchnictwem cesarza wpisanego do matrykuły Rzeszy, przy nie tak oczywistej zgodzie sejmu Rzeszy. Wpływało na to istnienie w Starej Rzeszy, już w XV w., prawie czterystu podmiotów prawnych o takim statusie. *Herrenstand* występował w nich zdecydowanie jako osobny stan²⁴.

Zamykanie się *Herrenstandów* poszczególnych ziem to okres zapoczątkowany z końcem XIV w. Interesującym przykładem pozostają tu same kraje dziedziczne Habsburgów (*Erbländer*). W Królestwie Czech na przełomie XV i XVI w. wejście rycerza (czy szlachcica) do tej hermetycznej grupy było niemalże niemożliwe. Tam mający wejść symbolicznie w wiek nowożytny stan panów opierał się na 47 *stardávnych rodů panských (starožitných panských rodu)*. Na ich czele stał wielce sławetny ród z Rožmberka. Były to najznamienitsze rody, które w przyszłości zdecydowanie występowały przeciw powiększaniu swego grona i optowały za obwarowaniem takiej ewentualności ścisłymi regułami²⁵. Precedens w krajach dziedzicznych stworzył dopiero w drugiej połowie cesarz Rudolf II, który w prowincjach Dolnej i Górnej Austrii, ze względu na aktywne starania szlachty, podzielił stan panów na stary i nowy, zwany też rudolfińskim. Erygowano go na mocy przywilejów monarszych z 2 czerwca 1588 r. i 27 czerwca 1593 r. Stare rody panów zagwarantowały sobie, że do ich grona dostęp będzie miał dopiero pretendent, który wykaże posiadanie tytułu nowego *Herrenstandu* w trzecim pokoleniu. Tam zasada ta przetrwała aż do XVIII w.²⁶

Stan panów w Czechach „właściwych” (*Böhmen*) starał się wzmocnić swoją pozycję kosztem stojącego niżej stanu rycerskiego (*Ritterstand*) i przeznaczeniem mu odpowiedniego, niższego miejsca w hierarchii. Drogą żmudnych negocjacji i zabiegów u Jagiellonów starano się zrównoważyć „stan posiadania” każdego ze stanów²⁷. Do takiego społecznego „pokoju pod bronią” doszło w 1500 r. Zawarty wówczas konsensus, przypieczętowany następnie Porządkiem Ziemskim, zakładał podział w zakresie zaj-

²³ Ch.F. Jacobi, G.F. Krebel, *op. cit.*, Gleditsch 1780, s. 282-369.

²⁴ *Ibidem*, Cap. 6, s. 1-120, 215-267; J. Arndt, *Zwischen kollegialer Solidarität und persönlichem Aufstiegsstreben. Die Reichsgrafen im 17. und 18. Jahrhundert*, [w:] *Der europäische Adel im Ancien Regime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600-1789)*, red. R.G. Asch, Köln 2001, s. 108-113; Por.: V. Press, *Kaiser Karl V. König Ferdinand und die Entstehung der Reichsritterschaft*, Wiesbaden 1980; *idem*, *Die Reichsritterschaft im Reich der frühen Neuzeit*, „Nassauische Annalen” 1976, t. 87, s. 101-122; G. Schumann, *op. cit.*, Gleditsch 1749, s. 1737-1747.

²⁵ P. Mata, *Svět české aristocratié (1500-1700)*, Praha 2004, s. 53-54.

²⁶ E. Schimka, *Zusammensetzung des nö. Herrenstandes 1520-1620*, [manuskrypt], Wien 1967, s. 32-33.

²⁷ J. Lukowsky, *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Easton-Bristol 2003, s. 2; NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 425: Verleihung der Expectanz auf die in der Fürstenthümer Oppeln und Ratibor gelegenen Kammergüter, 28. April 1623, Burgraf Karl Hannibal zu Dohna.

mowanych stanowisk w administracji i armii, co wpłynęło także na działanie Sejmu Wydziałowego w Pradze. Tym samym ustabilizowano sytuację wewnętrzną aż na 119 lat. W ręce *Herrenstandu* oddano urzędy nadhrabięgo zamkowego (*Oberstburgraf*), zarządzającego administracją Hradczan, nadkanclerza (*Oberkanzler*), prowadzącego kancelarię, głównego skarbnika ziemskiego (*Oberstlandkammerer*), egzekwującego działania władzy skarbowej, głównego marszałka dworu (*Oberstlandhofmeister*), kontrolującego funkcjonowanie dworu oraz najwyższego sędziego ziemskiego (*Oberstlandrichter*)²⁸. W okresie rządów Ferdynanda II (1619-1637) pan sprawował urząd głównodowodzącego armią (*General-Oberst*), podczas gdy reprezentant rycerstwa czeskiego funkcję feldmarszałka (*Ober-Feldmarschall*)²⁹. Pieczęć zaś nad 14 okręgami administracyjnymi sprawował jeden pan i jeden rycerz³⁰.

Na brak rozwiniętego w ten sposób pierwiastka ustrojowego na Śląsku wpłynęło głównie to, że od średniowiecza funkcjonował tu samodzielny, zdecydowanie dominujący stan książęcy, wzmocniony politycznymi prerogatywami dzięki przywilejowi Władysława II z 1498 r. Każdy z jego członków z osobna wchodził w posiadanie tytułu czeskiego, bez praw przysługujących tamtejszym panom. Byli to w istocie często pojedynczy, rywalizujący ze sobą książęta. Do XVII w. nie było hrabiów, a tytuły baronów zaczęto nadawać dopiero ze schyłkiem XV w.³¹ Taki rozwój stosunków społecznych spowodował, że zaczynem rodzącej się na Śląsku grupy panów byli właśnie książęta posiadający najliczniejsze przywileje, a przede wszystkim udzielną księstwo. Mimo to we współczesnej literaturze przedmiotu panuje powszechne przekonanie, że w każdym z dziedzicznych krajów Korony Czeskiej *Herrenstand* był całkowicie odrębnym stanem³².

Na przeważającej części zhołdowanych w pierwszej połowie XIV w. księstw rządzili nadal Piastowie. Co interesujące, mając pewien problem z identyfikacją, stali się w swoim własnym przekonaniu i zaczęli traktować siebie samych jako równych książętom Rzeszy³³. Przemysłidzi posiadali przez pewien czas księstwo raciborskie, lecz głównie

²⁸ Por.: *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v Českých zemích (1500-1619)*, red. K. Malý, J. Pánek, D. Janiš, Praha 2001; *Der Röm. Kays. auch zu Hungarn und Böhheim, [et] c. Königl. Majestät Ferdinandi des Andern, [et]c. Verneuerte Landes-Ordnung Deroselben Erb-Königreich Böhheim. Auf der jetzt Regierenden Kayser- und Königlichen Majestät Ferdinandi des Dritten, [et]c. allergnädigsten Befehl von neuem aufgeleget...*, 1627, s. 34-38.

²⁹ C.F.F. Strantz, *op. cit.*, s. 24.

³⁰ V. Bůžek, *Regionale Ämter zwischen Staatsfunktion und Klientel in Böhmen (1526-1620)*, [w:] *Städtefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeit in der politischen Kultur vom 16.-18. Jahrhundert*, red. J. Bahlcke, H.J. Bämleburg, N. Kersten, Leipzig 1996, s. 53-55.

³¹ „Graffen haben wir nicht im Lande”, pisał jeszcze w 1615 r. Georg Wentzky von Petersheyde, *Kurtzer Tractat und Bericht von dem Schlesischen Ritterrecht...*, Leipzig 1615, s. 101.

³² K. Krüger, *Die Landständische Verfassung*, München 2003, s. 34.

³³ U. Schmilewski, *Die Beziehungen des schlesischen Adels zum Heiligen Römischen Reich im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Adel in Schlesien. Herrschaft- Kultur-Selbstdarstellung*, red. J. Harasimowicz, M. Weber, Oldenburg 2010, s. 211.

pozostawali panami Opawy. W XV w. pojawili się w prowincji Podiebradowicze, w 1465 r. na Ziębicach, Opawie, a następnie Oleśnicy. W księstwie karniowskim (1523-1621) rządili Hohenzollernowie frankijscy i brandenburscy. Jedynymi książętami Rzeszy w tej grupie byli elektorzy sascy, którzy przejęli księstwo żagańskie w 1472 r.³⁴ Książętami świdnicko-jaworskimi, głogowskimi i opolsko-raciborskimi zostali natomiast królowie czescy odpowiednio w latach 1392, 1488 i 1532³⁵.

Co ciekawe dla rozwoju stosunków społecznych, ale i ustrojowo-prawnych, zwracające uwagę na opisywaną problematykę funkcjonowania *Herrenstandu* w Rzeszy było to, że w 1600 r. propozycję nadania niższego tytułu książęcego (*Fürst*) odrzucił Abraham zu Dohna (zm. 1613). Złożył mu ją cesarz Rudolf II. Dohna zdecydował się pozostać przy tytule burgrafa i wolnego pana stanowego na Sycowie. Istnieje prawdopodobieństwo, że rodzina posiadała nawet ten tytuł, jednak go nie używała. Analizując realia funkcjonowania stanu panów w Europie, jedynym wyjaśnieniem mogłyby być relacje pomiędzy tytułami książąt śląskich a jakością niemieckiej tytułatury średniowiecznych burgrafów. Wiemy też, że 24 stycznia 1611 r. w Pradze Dohna otrzymał tzw. *Exemptionsprivilegium*, podporządkowujący jego dobra bezpośredniej jurysdykcji króla Czech (!). Ponadto Friedrich von Sommersberg podał, że na terenie Cesarstwa burgrafowie cieszyli się powszechnie statusem „książęcym” (czego nie można było powiedzieć o XVI-wiecznych książętach śląskich), a jako wolni panowie stanowi (*Freistandesherren*) posiadali przywileje książęce³⁶.

Takie zachowanie Dohny stoi w pewnej zgodności z twierdzeniem Johanna Jacoba Mosera, akademika, pierwszego „konstytucjonalisty” epoki, określanego ojcem niemieckich nauk prawnych, który wygłosił nawet może dość niespodziewany dla nas dziś pogląd. Podał bowiem, że z biegiem czasu ww. tytuły książąt zaczęto nadawać również tym, którzy o nie wcale nie zabiegali. Następnie podał, że tytuły te nadawano nawet „wbrew ich woli”³⁷. Tak samo ujął to Friedrich G.A. Lobethan, który już bez specjalnego zdziwienia podał w 1796 r., że „niektórzy są zdania, iż podniesienie rangi może nastąpić wbrew woli zainteresowanego”³⁸.

³⁴ Pomijając Hohenzollernów, elektorów brandenburskich, których ziemie księstwa krośnieńskiego od 1517 r. nie stanowiły lenna króla Czech: K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska...*, s. 51-52.

³⁵ *Ibidem*, s. 66-70, 96-99, 103-106.

³⁶ [...] Schindler, *Abraham Burggraf von Dohna*, „Schlesische Provinzialblätter” 1790, t. 2, s. 307; J. Franzkowsky powołał się tu na informację podaną przez Nicolai Heneliusa: J. Franzkowsky, *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und des landrätlichen Kreises Gross Wartenberg. Nach zuverlässigen Quellen bearbeitet und herausgegeben...*, Gross Wartenberg 1912, s. 85; F.W. v. Sommersberg, *Silesiacarum rerum scriptores aliquot adhuc inediti, accedunt codicis Silesiae diplomatici pecimen et diplomatarium bohemo-silesiacum...*, Lipsiae 1729, s. 124-134.

³⁷ „...wider Willen Fürsten zu werden...”: J. Moser, *Von denen kayserlichen Regierungs-Rechten*, Frankfurt 1772, s. 425.

³⁸ „Einige sind der Meinung, dass jemanden wider Seine Willen Standeserhoehung... verliehen werden koenne”: Przypuszczał jednak, iż w takim przypadku nie było obowiązku posługiwania

Pierwszym z elementów wyróżniających grupę panów na Śląsku było samo nazewnictwo. Na Dolnym Śląsku najstarsza informacja o panach została przytoczona przez Heinricha Markgrafa. Dotyczy ona dokumentu przypisywanego Waclawowi legnickiemu, który odnosił się do stanu z 1413 r., gdzie czytamy o panach, rycerzach i pachołkach jako jego sygnatariuszach³⁹. W 1653 r. zaś wielki dramaturg niemiecki, a zarazem syndyk ziemski księstwa głogowskiego, Andreas Gryphius, opublikował drukiem istniejące w archiwum domu stanów ziemskich przywileje. Już w pierwszym z nich, pochodzącym z 1499 r., wyraźnie wyróżniono panów od reszty rycerstwa (prałaci, panowie, rycerstwo i miasta). Z obu dokumentów wynikałoby, że na Dolnym Śląsku, w XV w., prawnie sankcjonowany był podział na *Herrenstand* i *Ritterstand*⁴⁰. Potwierdza to interesujący dokument przekazania księstwa krośnieńskiego księciu Karolowi I ziębickiemu w 1514 r., który omawia Johann Sinapius. Pod całością widnieje informacja o konfirmacji uczynionej przez prałatów, panów, rycerzy, manów i miast⁴¹. Już powyższe zapisy mówią zawsze o odrębnym stanie panów, skoro pozostałe grupy to w rzeczywistości stany. Podział na „panów” i „rycerstwo”, co wynikało z różnych prerogatyw i przywilejów obu grup, nie może nie zostać uznany za relewantny.

Interesujących danych dostarcza nam również obserwacja sytuacji na Górnym Śląsku. Zwracają na siebie uwagę zwłaszcza osiedlający się w księstwach karniowskim, opawskim i cieszyńskim panowie morawscy. Ich pojawienie się szacuje się głównie na pierwszą połowę XVI w.⁴², choć przykładowo Gottlieb Biermann zauważył, że już w XV-wiecznych przywilejach Mikołaja I i Jerzego z Podiebradu dla Górnego Śląska (opawskie, karniowskie) posługiwano się zapisem „baronowie, szlachetni, rycerze, wasale i inne osoby zamieszkujące kraj”. Autor wymienia zresztą panów z nazwiska dla księstwa opawskiego i są to rody: Krawaře, Füllstein, Wlček, Wrbna, Sedlitzki,

się tytułem: F.G.A. Lobethan, *Das Recht des landsäßigen Adels in Teutschland*, Leipzig 1796, s. 37.

³⁹ „...mit andern hernoehgeschrebin hirren, ritter, knechten”: H. Markgraf, *Über eine schlesische Rittergesellschaft am Anfange des 15. Jahrhunderts*, „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau” 1915, t. 12, s. 92.

⁴⁰ Zestawienie w kilku miejscach łączne *Herrn Ritterschaft* bez znaku dzielącego nie świadczy o braku „panów”, a jest raczej zaniedbaniem interpunkcyjnym. Ponieważ w XVI w. określenie „Herr” nie funkcjonowało dla określenia osoby, jak występowało to już od XVII w., w związku z czym zapis *Herrn Ritterschaft* nie powinien być interpretowany jako „panowie rycerze”, a „panowie i rycerze”. Takie rozumienie wzmacniają następną, liczne zapisy w formie *Herrn und Ritterschaft* oraz *Herrn/Ritterschaft*: A. Gryphius, *Glogauisches Fürstenthumbs Landes Privilegia...*, Lissa 1653, s. 2, 9, 18, 37, 38, 62, 65, 118, 120, 126; *Spisy dóbr ziemskich księstwa głogowskiego z lat 1671-1727*, oprac. J. Kuczer, W. Strzyżewski, Warszawa 2008, s. 17-18.

⁴¹ „Präläten, Herren, Rittern, Mannschaften und Städte”: J. Sinapius, *Olsnographia oder Eigenliche Beschreibung des Oelsnischen Fürstentums In Nieder-Schlesien welche in zwey Haupt- Theilen so wohl insgemein Dessen Rahmen Situation, Regenten, Religions-Zustand, eigiments-Wesen und andere notable Sachen...*, t. 1, Leipzig und Franckfurt 1707, s. 158.

⁴² B. Trelińska, *Kancelaria i dokumenty książąt cieszyńskich 1290-1573*, Warszawa–Łódź 1983, s. 53 i nast.

Drahotusch, Sobek von Kornitz⁴³. Wreszcie formuła obrad sejmowych przy udziale „książąt, prałatów, panów, rycerstwa i miast” została umieszczona w opisanu przebiegu sejmu z 1480 r. oraz samym wielkim przywileju Władysława II Jagiellończyka wydanym w 1498 r., mówiącym o Trybunale Książęcym⁴⁴. Ostatecznym potwierdzeniem rozwoju stosunków prawnych w tym względzie może być stanowisko stanów ziemskich księstwa cieszyńskiego z 1573 r., które w uchwalonym porządku policyjnym podzieliły społeczność szlachecką wyraźnie na *Herrenstand* i *Ritterstand*⁴⁵. Na Śląsku rozwój *Herrenstandu* dokonywał się więc ze znacznym opóźnieniem. Wpłynęło na to zapewne głównie polskie zwierzchnictwo Piastów oraz odbywające się dopiero w XIII w. hołdy lenne składane królowi czeskiemu.

Pierwsze tytuły panów (baronów) zanotowano tu dopiero wraz z nadaniami dla największych rodów. Dotyczyło to właścicieli wolnych państw stanowych (*Freistandesherrschaft*). Wymienić tu należy Haugwitzów na Sycowie od 1489 r. (od 1529 r. Maltzanów), Kurzbachów na Żmigrodzie od 1492 r.⁴⁶ i Turzonów na Pszczynie od 1517 r. (od 1548 r. Promnitzów)⁴⁷. I podobnie jak w całej Rzeszy, dość szybko nastąpiło tu zbliżenie pomiędzy nimi a książętami. W tym sensie stali się ostatnimi baronami w średniowiecznym znaczeniu słowa *Herr*. Wolni panowie stanowi, których „instytucja” przekroczyła ramy czasowe 1740 r., stali się, jak pisał Marian Ptak, „panami na miarę książęcą” (*Fürstenmässige Herren*). Byli grupą porównywalną do wzmiankowanych przez Thomasa Kleina niemieckich *Gefürstete Herren* czy *Grafen*, którzy nie posiadali pełnych, książęcych praw publicznych⁴⁸. Określenie *Freistandesherr* czy *Freier Standesherr* miało odróżniać ich od zwykłych baronów (*Freiherr*), nieobdarowanych regaliaми królewskimi, prawem senioratu, dzierżawami regaliów etc.⁴⁹ Nie nadając im tytułów książęcych, w sztuczny sposób powstrzymano

⁴³ „Baronen, Edelleuten, Rittner, Vasallen und des Andersen Bewohnern des Landes”: G. Biermann, *Geschichte der Herzogtümer Troppau und Jägerndorf*, Teschen 1874, s. 399.

⁴⁴ „fuersten, praelatten, herren, ritterschafft und stete”: K. Orzechowski, *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*, Warszawa–Wrocław 1979, s. 220 i nast.

⁴⁵ Landesordnung Teschen 1573 (Kat. Nr 348), [w:] J.J. Weingarten, *Buch Fasciculi diversorum iurium: In dessen Vier Theilen, das in Herzogthum Ober- und Nieder-Schlesien verschiedener Orten übliche Sachsen*, t. 2, Nuernberg 1690, s. 334.

⁴⁶ J. Sinapius, *Schlesische Curiositäten erste vorstellung, Darinnen die ansehnlichen Geschlechter Des Schlesischen Adels*, t. 1, Leipzig 1720, s. 202-206.

⁴⁷ R. Kubiciel, *Turzonowie w Pszczynie. Z dziejów związków górnośląsko-węgierskich*, „Studia i materiały z dziejów Śląska” 1996, t. 21, s. 72; *idem*, *Ziemia pszczyńska i jej właściciele do połowy XVI wieku. Przyczynek do genezy wolnego państwa stanowego pszczyńskiego*, [w:] *Ziemia pszczyńska przez wieki. Stan badań, archiwalia, problemy badawcze*, red. A. Barciak, Pszczyna 2002, s. 122-211.

⁴⁸ M. Ptak, *Pozycja publiczno-prawna wolnych panów stanowych na Śląsku*, A UW, No. 1477, Prawo CCXXII, Wrocław 1993, s. 79-80; T. Klein, *Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550-1806*, BdLg 1986, t. 122, s. 137-145.

⁴⁹ I to właśnie około 1490 r. pojęcie wolnego pana stanowego zostało po raz pierwszy zanotowane w odniesieniu do ziem śląskich: M. Ptak, *Pozycja publiczno-prawna...*, s. 79.

aspiracje coraz większej liczby arystokratów. Tytuł ten był przyznaniem praw zbliżonych do książęcych, przy tytułarnym utrzymywaniu tej grupy na poziomie hrabiów lub baronów. Jednak wraz z książętami weszli oni teraz w skład *Herrenstandu*, do których powoli dopuszczano też „zwykłych”, pozbawionych wyżej wymienionych przywilejów, baronów.

Trwałe podstawy dla rozwoju stanu panów i kruczalne znaczenie miały jednak nadania XVI-wieczne. Ten, nazwijmy go, drugi etap nadań trwał aż do okresu wojny trzydziestoletniej lub nawet okresu po jej zakończeniu. Po 1627 r., mimo że większość terytorium śląskiego nie została objęta literą Odnowionego Porządku Ziemskiego, to właśnie w tym okresie liczba nadań wzrosła w sposób niemal arytmetyczny. W XVI w. nadania czynione były dla szlachty rodzimej, a podnoszenia dotyczyły tytułów baronowskich. Pierwszymi, którzy posługiwali się polityką nadań jako narzędziem tworzenia elit wiernych królowi-cesarzowi, byli naturalnie Habsburgowie, a mianowicie Ferdynand I, Maksymilian II i Rudolf II. Beneficjentami tytułów stali się dyplomaci i wojskowi jak Hans von Rechenberg (misje polskie, zm. 1537)⁵⁰, Johann von Oppersdorf (misja turecka, zm. 1584)⁵¹, Joachim von Berge (misje duńska, szwedzka, turecka, zm. 1598)⁵², Abraham zu Dohna (misje polska, moskiewska, zm. 1613)⁵³. Z początkiem XVII w. obserwujemy też początek wprowadzania na Śląsk pierwszych stronników cesarskich, będących zarazem katolikami (ród Sprintzenstein, księstwo głogowskie, 1614)⁵⁴.

⁵⁰ W. Strzyżewski, *Jan Rechenberg (ok. 1480-1537). Szlachcic, wojskowy w służbie Jagiellonów, prekursor luteranizmu w księstwie głogowskim*, [w:] *Ludzie Środkowego Nadodrza. Wybrane szkice biograficzne (XII-XX wiek)*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 165-167.

⁵¹ H. Schnurpfeil, *Geschichte und Beschreibung der Stadt Ober-Glogau in Oberschlesien*, Ober-Glogau 1860, s. 120 i nast.

⁵² K.B.G. Keller, *Joachim von Berge und seine Stiftungen*, Glogau-Leipzig 1834.

⁵³ Österreichisches Staatsarchiv (dalej: ÖS), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Hoffinanz, t. 531-E [1600], fol. 174v.; 535-R [1600], fol. 317v., 242r., t. 593-R [1606], fol. 224r.; t. 603-R [1607], fol. 89v.; Hofzahlamtsbücher, t. 62 [1611-1614], fol. 592v.; ÖS, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichskanzlei, Reichstaxbücher, t. 89 [1599/1600], 1600 fol. 13v., fol. 57v.

⁵⁴ Por.: K. Vocolka, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. 1576-1612*, Wien 1981; M. v. Rechenberg, *Folgen der rechten Ordnung nach dess... Hns. Melchiors von Rechenbergs... Fundamenta... contra Hansen Ernsten Sprintzenstein/Melrvon*, [b.m.w.] [po 1613]; *idem*, *Folget fernere ausführliche Deduction sampt gründlicher refutation dess... Hn. ... Melchiors von Rechenberg... contra Hansen Ernsten Sprintzenstein*, [b.m.w.] [ok. 1613]; *idem*, *Freyherr zu Klitschdorff, Kegen unnd warhaffter Extract u. gründliche facti species wie es umb die Wartenbergische Acta bewandt... ex parte des Hn... Melchiors von Rechenberg, Freyherrns zu Klitschdorff... mit... Refutation... dessen, wass Hanss Ernst Sprintzenstein... angegeben*, [b.m.w.] [ok. 1613]; *Ordinis iurisconsultorum in alma academia Rostochiensis responsa iuris, quae in causa successionis inter generosos et illustres Barones et Dominos, D. Joannem Ernsterum de Sprintzenstein... et Dn. Melchioem de Rechenberg, reddita sunt*, [b.m.w.] 1615; H.E. Sprintzenstain, *Wolbegründete Exception Schrift des Hansens Ernstes Freyherrns von und zu Sprintzenstain auf Neuhauß... contra Baltzer Rechenbergs von Schlawe vermeinten... Anspruch zu den Wartenbergischen... Güttern*, [b.m.w.] [po 1625]; E. Kolbe, *Geschichte der Stadt Neustädte, unter Benutzung amtlicher und privater Quellen bearbeitet*, Neustädte [po 1924], s. 51;

Od końca XV w. baronami uczyniono ponadto Kurzbachów w 1492r.⁵⁵, Weltzeków w 1500⁵⁶, Maltzanów w 1530⁵⁷, Kittlitzów w 1533 r.⁵⁸, Rechenbergów w 1534 r.⁵⁹, Oppersdorfów w 1554 r.⁶⁰, Proßkau'ów w 1560 r.⁶¹, Braunów w 1573 r.⁶² czy Schaffgotschów w 1595 r.⁶³

W okresie trzeciego etapu nadań, po 1627/1629 r. na Śląsku pojawili się nowi książęta, z których najważniejszą rolę odgrywali Auerspergowie, Lobkowitzowie, Liechtensteinowie, Wirtembergowie i Wazowie. Nie mieli oni prawa do zasiadania w sejmie Rzeszy z racji posiadanych przez siebie majątków na Śląsku⁶⁴. Nowi hrabiowie Rzeszy zaś dzięki swojej liczbie i aspiracjom politycznym zaczęli odgrywać szczególną rolę w systemie ustrojowym Śląska. Status ten w XVII w. zaczęły pozyskiwać dla siebie zarówno rodziny śląskie, jak i duża grupa przybyszów. Znajdziemy tu Henckel von Donnersmarcków (1661)⁶⁵, Dünnewaldów (1675)⁶⁶, Schönaichów

J. Kuczer, *Dzieje Nowego Miasteczka do końca XVIII w. Prawno-własnościowe i społeczne aspekty rozwoju miasta*, „Studia Zachodnie” 2011, t. 13, s. 73-75.

⁵⁵ C.F.F. Strantz, *op. cit.*, s. 19; J. Siebmacher's *Grosses allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*, t. 1, [w:] *Der Abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien*, oprac. C. Blazek, Nürnberg 1887, s. 58.

⁵⁶ Razem z nadaniem dóbr Wodzisławia: J. Siebmacher's *Grosses allgemeines Wappenbuch...*, t. 2, s. 143.

⁵⁷ C.F.F., Strantz, *op. cit.*, s. 19.

⁵⁸ J. Kuczer, *Szlachta w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w epoce habsburskiej (1526-1740)*, Zielona Góra 2007, s. 76.

⁵⁹ H. Rechenberg, *Beiträge zu einer Geschichte der Familie Rechenberg unter Mitbenützung einige die keltische Sprache behandelnden Schriften, sowie vieler aus früheren Jahrhunderten, im Kön. Sächs. Hauptstaats-Archiv aufbewahrter Akten*, Dresden 1903, s. 65-67.

⁶⁰ S. Karwowski, *Verhältnis der Reichsgrafen von Oppersdorff auf Oberglogau zu den Königen von Polen*, „Jahres-Bericht des Königlichen katholischen Gymnasiums zu Leobschütz” 1893, t. 195, s. I; J. Szymański, *Georg III Oppersdorff. Życie i Dzieło. Próba syntezy*, „Sobótka” 2011, t. 66, s. 14.

⁶¹ A. Sedláček, *Českomoravska heraldika*, t. 2, Praha 1925, s. 581.

⁶² NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 437.

⁶³ C.F.F. Strantz, *op. cit.*, s. 19-20.

⁶⁴ Podobnie jak śląscy książęta z dynastii Podiebradów, którzy od 1459 r. posiadali tytuł książąt Rzeszy, bez udziału w kurii książęcej Reichstagu: P. v. Knippschildt, *Unfürgreiffliches Bedencken Der Freyen Reichs-Ritterschafft in Schwaben [...] Standt und Session betreffend*, [b.m.w.] 1644, s. 158-159; C. Bernet, *Georg von Podiebrad*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Nordhausen 2003, t. 21, s. 1183-1203.

⁶⁵ NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 440, Bömischer Grafenstand, Lazarus Henckel von Donnersmarck 5 März 1661; Inne nadania: ÖS, AVA, Adelsarchiv, Henckel von Donnersmarck, 26 Juli 1607 (Lazarus wraz z synami Lazarusem Młodszym i Georgiem), 18 Dezember 1636, Reichsgrafenstand 29 Juli 1651 (Lazarus Młodszy).

⁶⁶ Geheimes Staatsarchiv Preussischem Kulturbesitz, Hauptabteilung (XVII), Beziehungen zum hohen Adel im Reich: Grafen, Freiherren, Rep. 8: Dünnewald, Bl. 20; J. Kuczer, *Od glorii do upadku. Osadnictwo szlachty tytularnej na Śląsku po wojnie trzydziestoletniej na przykładzie rodziny hrabiów von Dünnewald (1669-1718)*, „Studia Śląskie” 2009, t. 68, s. 94.

(1700)⁶⁷, Rechenbergów (1703)⁶⁸, Schaffgotschów (1708)⁶⁹, Herbersteinów (1710)⁷⁰ i wiele innych⁷¹. Tytuły baronów Rzeszy zaś były, jak się wydaje, mniej liczne i stanowią dziś swego rodzaju unikaty genealogiczne. Wśród nich pojawia się rodzina von Maltzan, gdzie Joachim uzyskał ten status dokładnie 2 sierpnia 1530 r.⁷² Kolejną byli Opprensdorffowie z Głogówka. Od 21 kwietnia 1554 r. jej przedstawiciele nosili tytuł *Reichsfreiherrów von Aich und Friedstein*. Został on nadany Johanowi, Georgowi i Wilhelmowi przez Nadworną Kancelarię Wiedeńską (*Reichshofkanzlei*)⁷³. Tytuł taki nosili też Promnitzowie od 1559 r., właściciele majątku Żar-Trzebiel i dóbr Pszczyńskich na Górnym Śląsku⁷⁴, Rederowie od 1565 r.⁷⁵, Henkel von Donnersmarckowie od 1615 r.⁷⁶ czy rodzina de Nobis od 1692 r.⁷⁷ Podobnie w księstwie świdnicko-jaworskim jeszcze w 1738 r. zanotowano pośmiertnie jego ekscelencję, Johanna Stephena von Becker, barona Rzeszy na Milinie⁷⁸.

Herrenstand śląski, a w zasadzie rody legitymujące się tytułami stanu panów, przypisane były więc *grosso modo* do jednego z *Herrenstandów* pozaślaskich. Jednak będąc panem czeskim, pan mieszkający na Śląsku nie miał praw panów posiadających indygenat i inkolat w Czechach. Nie miało to jednak żadnego znaczenia dla samego funkcjonowania stanu panów „na Śląsku”, gdyż odwracając sytuację, panowie posiadający inkolat i indygenat czeski nie mogli brać udziału w życiu publicznym

⁶⁷ Por.: W. Barth, *Hans Carl Fürst Carolath-Beuthen, Reichsgraf von Schönaich etc. Ein Beitrag zur Geschichte des fürstenhauses Carolath auf Grund der fürstlich Carolather Archivacten*, Beuthen 1883.

⁶⁸ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr), Stowarzyszenie Szlachty Niemieckiej, sygn. 428, s. 49-60; T. Andrzejewski, *Rechenbergowie w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w XVI-XVII w.*, Zielona Góra 2007, s. 85, 89, 99, 184, 204, 231, 282, 308, 313.

⁶⁹ U. Schmilewski, *Schaffgotsch*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 22, Berlin 2005, s. 536.

⁷⁰ ÖS, Allgemeines Verwaltungsarchiv (dalej: AVA), Adelsarchiv (dalej: AA), Herberstein (Johann Friedrich, Johann Leopold), 30 Juli 1710.

⁷¹ J. Kuczer, *Baronowie, hrabiowie, książęta. Nowe elity Śląska (1629-1740)*, Zielona Góra 2013, s. 161-173.

⁷² E.H. Kmeschke, *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexikon*, [b.m.w.] 1865, s. 101.

⁷³ W tym samym roku zostało uczynione ulepszenie herbu: ÖS, AVA, AA, Oppernsdorf 5 October 1554.

⁷⁴ T. Jaworski, *Wkład Promnitzów w rozwój gospodarczy Śląska i Łużyc*, [w:] *Šlechtic podnikatelem, podnikatel šlechticem. Šlechta a podnikání c českých zemích v 18.-19. Století*, red. J. Brňovjak, A. Zářický, Ostrava 2008, s. 24; J. Schickfuss, *New Vermehrete Schlesische Chronika...*, Leipzig-Jena 1625, ks. 1, s. 218-219; T. Jaworski, *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Żary 1993, s. 87-95.

⁷⁵ W. Strzyżewski, *Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie głogowskim (XVI-XVIII wiek)*, Warszawa 2009, s. 159.

⁷⁶ A. Krane, *Wappen- und Handbuch des in Schlesien (einschließlich der Oberlausitz) landge-sessenen Adels*, Görlitz 1901-1904, s. 42-44.

⁷⁷ ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 468, Ritterstand 8. August 1672, Ritter de Nobis oraz Bestätigung der Reichsfreyherrenstandes, 7. May 1696, Freyherr de Nobis.

⁷⁸ APWr, księstwo świdnicko-jaworskie, sygn. 231: Personal Land-Register derer Herder Landstände und Landsaßen in hiesigen beyden Fürstenthümben Schweidnitz und Jauer nach Ordnung derer Weichbilder, wie solches von denen Herren Landes Eltesten Anno 1738 revidiret worden, s. 3.

na terenie Śląska bez posiadania inkolatu i indygenatu śląskiego etc. Był to kolejny z aspektów odrębności stanu panów na Śląsku, który świadczył o samodzielności stanowej tutejszych panów. Stało się to mimo starań baronów morawskich i czeskich nabywających dobra na Śląsku, którzy podkreślali prawo do wchodzenia do pierwszej kurii, jakie mieli w krajach pochodzenia⁷⁹.

Trzecim była szeroka odrębność stanu panów na Śląsku i polityczna samodzielność w systemie ustrojowym tego kraju względem innych stanów, w tym rycerstwa. Na poniższych przykładach postaramy się przedstawić, że *Herrenstand* posiadał na Śląsku przywileje grupowe wynikające głównie z praw stanowionych, ale i z tradycji prawnej. Związane były one z pierwszeństwem zarówno na najwyższych urządach królewskich, jak i dominacją w ogólnośląskich gremiach stanowych. Odrębność ze względu na posiadane przywileje obejmowania najwyższych stanowisk w państwie była oczywista dla stosunków panujących w Niemczech, a często – w niektórych księstwach Starej Rzeszy – polegała wyłącznie na tym oraz posiadaniu jednego z omawianych tytułów⁸⁰.

Pierwszym przywilejem stanu panów było posiadanie prawa do urzędu Starosty Generalnego Śląska, przekształconym w 1629 r. w kolegialny (starosta-kanclerz) Urząd Zwierzchni. Urząd starościński był przypisany książętom i w żadnym momencie całej epoki nie przejął go nikt, kto nie pochodził z tej grupy stanu panów. Jeśli na urządzie występował wakat, zazwyczaj mianowano tzw. Dyrektora Urzędu Zwierzchniego (po 1629 r.), a sytuacja ta wystąpiła jedynie dwa razy⁸¹. W grupie starostów znajdziemy więc książąt Fryderyka II legnickiego (1517-1528), Kazimierza II cieszyńskiego (1517-1528), Karola I ziebickiego (1528-1536), Jakuba von Salz (1536-1539), Baltazara von Promnitz (1540-1562), Kaspara von Logau (1564-1574), Marcina Gerstmanna (1574-1585), Andreasa Jerina (1585-1596), Bonawenturę Hahna (1596-1599), Pawła Alberta (1599-1600), Jana von Sitscha (1600-1608), Karola II oleśnicko-ziebickiego (1608-1617), Adama Waclawa cieszyńskiego, Jana Krystiana brzeskiego (1617-1621), Jerzego Rudolfa legnickiego (1621-1628), Henryka Waclawa oleśnickiego (1629-1639), Karola Euzebiusza Liechtensteina (1639-1641), Jerzego Rudolfa legnickiego (1641-1643), Jerzego III brzeskiego (1653-1664), Sebastiana von Rostocka (1664-1671), Waclawa von Lobkowitza (1671-1674), Fryderyka von Hessena-Darmstadta (1676-1682), Jana Kacpra II von Ampringena (1682-1684) i Franciszka Ludwika von der Pfalza und Neuburga (1684-1719)⁸².

⁷⁹ Przywilej z 1504 r. tylko chwilowo stworzył taką możliwość: K. Orzechowski, *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*, Warszawa–Wrocław 1979, s. 217.

⁸⁰ *Geschichtliche Notizen über den Herren-Stand, die Assekurations-Akte und das Donativ*, Königsberg 1840, s. 19.

⁸¹ K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska...*, s. 197-201.

⁸² J. Kuczer, *Baronowie, hrabiowie, książęta...*, s. 216-224.

Starosta Generalny był wybierany dożywotnio, reprezentował władcę, zwoływał sejm śląski i według prawa miał kierować jego pracami, a co szczególnie istotne w epoce po wojnie trzydziestoletniej niemal ferował jego konkluzję. W ramach ich obowiązków pozostawało także zdawanie relacji z prac sejmu do Królewsko-Cesarskiej Czeskiej Dworskiej Kancelarii w Wiedniu, czego też nie dopełniali osobiście. Jego zastępstwo w pracach sejmu mogło być przekazywane wyłącznie innemu księciu. Starosta czuwał przy pomocy odpowiednich funkcjonariuszy nad bezpieczeństwem publicznym, razem odpowiadali za sprawy religijne, pobór podatków, werbunek do wojska etc. Po wojnie trzydziestoletniej na ich barki złożono realizację polityki absolutystycznej unifikacji Śląska z Królestwem Czech. Byli najwyższą instancją odwoławczą od decyzji sądów księstw⁸³.

Analogicznie do sejmu Rzeszy, śląscy panowie wyrażali swe interesy poprzez instytucję sejmu. Trykuralne zgromadzenie powstało po wydaniu w 1498 r. przez Władysława II Jagiellończyka przywileju erygującego Trybunał Książęcy (*Ober- und Fürsten Recht*) – najwyższy sąd śląski. W zasadzie wywodził się od niego, gdyż składy obu pozostały takie same, a zjazdy odbywały się w tych samych terminach. Skład sejmu został potwierdzony jednak dopiero edyktem tego władcy z 1504 r.⁸⁴ Stosunkowo szybko panowie: książęta wraz z niemal równymi im wolnymi panami stanowymi (hrabiami i baronami) weszli do kurii pierwszej, mającej niemal głos decyzyjny. Książęta odgrywali podstawową rolę podczas działającego od ok. 1662 r. permanentnie konwentu publicznego, zjazdów trybunalskich czy zjazdów dla odbioru rachunków. U schyłku epoki habsburskiej wolni panowie stanowi i hrabiowie zarazem, zapewne wzorem książąt, wyznaczali już swoich przedstawicieli – głównie mieszczan, posyłanych *ad publica*. Sytuację tę obrazują nader szeroko informacje przedstawione w kronice Johanna Davida Köhlera⁸⁵. Tok obrad i jego kierunek były ściśle nadzorowane przez monarchę za pośrednictwem Urzędu Zwierzchniego oraz sejmowych komisarzy (zawsze arystokratów). Pozwalało to na ich kształtowanie zgodnie z intencjami i interesem absolutnego monarchy⁸⁶. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że ewolucja i wykształcanie się odrębności całego stanu panów została zahamowana już u podstaw tworzenia sejmu. Miało to prawdopodobnie związek z brakiem wykształcenia tej grupy w okresie średniowiecza, kiedy to rodziła się oddolna inicjatywa zgromadzeń. Dlatego też hrabiowie i baronowie niebędący wolnymi panami stanowymi mogli jedynie reprezentować rycerstwo księstw dziedzicznych

⁸³ Literatura najnowsza nadal ściśle łączy postępy centralizacji z polityką kontrreformacji: G. Wąs, *Śląsk we władaniu Habsburgów*, [w:] *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2002, s. 173-179.

⁸⁴ K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska...*, s. 88.

⁸⁵ J.D. Köhler, *Schlesische Kern-Chronick oder Kurze jedoch gründliche Geographisch- Historisch- und Politische Nachricht von dem Herzogthum Schlesien*, t. 1, Nürnberg 1741, s. 313 i nast.

⁸⁶ P. Jurek, *Sejm śląski z marca 1715 roku*, AUW, No. 1444, Prawo CCXV, Wrocław 1992, s. 93.

w kurii trzeciej z ramienia tegoż. Ich dominacja w tym elemencie życia publicznego była nie do podważenia⁸⁷.

Przed wszystkim byli członkami kurii pierwszej, z drugiej strony mogli być obierani deputowanymi księstw. Pisana zasada stanowiła również, że książęta stanowili od XVII w. tron poszczególnych komisji, które reprezentowały cesarza na sejmie śląskim. Ta sama grupa społeczna przyjęła na siebie prace w komisjach powoływanych w celu rozwiązania konkretnych, często naglących spraw. Stworzenie ich pozostawało w gestii monarchy, który czynił to za pośrednictwem Urzędu Zwierzchniego lub Kamery Śląskiej (najwyższego urzędu o charakterze ekonomicznym). Były wprawdzie ciałami tymczasowymi, jednak ich członkowie przejmowali w swoje ręce kompetencje pośrednio wykonawcze. Ich rola polegała na stawieniu się w wyznaczonym terminie i doprowadzeniu do akceptacji przez sejm monarszych propozycji. Na przykład w 1675 r., tuż przed swą tragiczną śmiercią, na ich czele stanął Jerzy Wilhelm, brzesko-legnicki⁸⁸. Z kolei w latach 1694-1703 rolę taką odgrywał książę oleśnicki, Christian Ulrich (zm. 1704)⁸⁹. W roli komisarza wielokrotnie po 1691 r. występował Ferdynand August von Lobkowitz⁹⁰. W 1706 r. takie zadanie powierzono Franciszkowi Karolowi von Auerspergowi, a w 1715 r. księciu zagańskiemu Franciszkowi von Lobkowitzowi⁹¹. Im do pomocy stali dopiero hrabiowie i baronowie. Taka relacja władzy: książę – hrabia – baron zapewniała równe rozłożenie prestiżu na barkach określonych członków arystokracji, możliwe że satysfakcjonując stojące za nimi środowiska. Określała tym samym jasne granice pomiędzy grupami elit śląskich. Tutaj przypomnieć możemy np. komisje do spraw pożyczki holenderskiej czy komisję akcyzową o charakterze sprawdzającym, a także graniczną z 1715 r.⁹² W ramach ich obowiązków pozostawało zdawanie relacji z prac sejmów do Królewsko-Cesarskiej Nadwornej Kancelarii w Wiedniu⁹³.

Jednak nie tylko książęta i wolni panowie stanowi posiadali odrębne prawa polityczne. Panowie przejęli nie tylko większość funkcji w powołanym do życia w 1629 r. Urzędzie Zwierzchnim (*Oberamt*), ale i w Urzędzie Kamery Śląskiej (*Schlesische*

⁸⁷ J.D. Köhler, *op. cit.*, s. 311 i nast.; K. Orzechowski, *Przyczynki do funkcjonowania stanów śląskich w drugiej połowie XVII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1992, t. 47, s. 377-378; *idem*, *Historia ustroju Śląska...*, s. 204-210.

⁸⁸ N. Conrads, J. Bahlcke, *Schlesien in der Frühmoderne. Zur politischen und geistigen Kultur eines habsburgischen Landes*, Weimar 2009, s. 77-101.

⁸⁹ J. Sinapius, *Olsnographia...*, s. 303-304.

⁹⁰ C.J. Kinderfreund, *Das Fürstenhaus Lobkowitz. Mit einem Anhang: Das Banquet zu Raudnitz im Jahre 1811*, Prag 1860, s. 19.

⁹¹ P. Jurek, *Sejm śląski z marca 1715 r.*, AUW, No. 1444, Prawo CCXV, Wrocław 1992, s. 93 i nast.

⁹² *Ibidem*, *Komisje zgromadzeń stanowych w diariuszu śląskiego sejmów z 1715 r.*, AUW, No. 1477, Prawo CCXXII, Wrocław 1993, s. 117-126.

⁹³ *Ibidem*, *Sejm śląski z marca 1715 roku*, AUW, No. 1444, Prawo CCXV, Wrocław 1992, s. 74-75; J. Sinapius, *Olsnographia...*, s. 303-304.

Kammer). Pierwszym bowiem po Generalnym Staroście, księciu, był kanclerz Urzędu Zwierzchniego (*Ober-Amts-Canzler*). Już w 1629 r. urząd kanclerza powierzono baronowi Christianowi von Nostitzowi. Po wojnie trzydziestoletniej, a dokładnie po 1655 r., objął go znany ówczesnie polityk, baron Georg Abraham von Dyhern⁹⁴. W przyszłości to kanclerz, baron Fragstein, odebrał hołd królewski stanów księstw legnickiego, brzeskiego i wołowskiego w 1675 r. po śmierci ostatniego Piasta⁹⁵. Od 1699 r. kanclerzem był baron Johann Adrian von Plencken i pełnił tę funkcję do śmierci w 1719 r.⁹⁶ Wyrazisty i energicznie kierujący powierzonymi mu sprawami w 1712 r. osobiście interweniował w imieniu cesarza w sprawie niegospodarności i złego stanu domeny senioralnej ksiąząt Wirtemberg na lennym księstwie oleńskim (!), nie bacząc na ich protesty⁹⁷. Jeszcze w 1741 r. zaś funkcja ta była sprawowana przez jego bratanka, barona Johanna Aaron Adriana von Plenckena⁹⁸.

Urząd ten, czasem określany Głównym Komisarzem (*Obercommisarius*), stał na czele kolegium Urzędu Zwierzchniego (*Ober-Amts-Collegium*) składającego się z 15 lub nawet 18 radców (*Ober-Amts-Räte*). W ramach kolegium najważniejszą ławą była ława panów (*Herrenbank*) śląskich (oprócz ławy rycerstwa i uczonych). Sama nazwa ławy, a urząd powstał już w czasie pełnego rozkwitu *Herrenstandu* na Śląsku, określała istnienie odrębnego stanu. Tutaj zasiadali hrabiowie i baronowie śląscy. Takie pojmowanie istoty podziału ma przecież swoje odzwierciedlenie we wszystkich ziemiach politycznej kultury w krajach niemieckich, czeskich i austriackich, nie mówiąc o sejmie w Ratyzbombie czy kolegiach „przycesarskich” w Wiedniu. „Ława panów”, wyrazicielka interesów cesarskich, musiała stanowić przeciwagę zwłaszcza dla reprezentującego czynnik stanowy rycerstwa. Przy praktycznym, ostatecznym głosie kanclerza, ława panów dodatkowo wzmacniała jego konkluzje⁹⁹.

Taki podział kolegium inklinował miejsce i rolę arystokracji przypisaną szlachcie tytularnej w jego pracach. Na przykład po 1634 r. najważniejszymi osobami tego urzędu stali się radcy baron Balthazar Henrich von Oberg oraz baron Christian Ludwig von Stahrenberg¹⁰⁰. W późniejszym czasie ważną rolę odgrywali przedstawiciele rodu

⁹⁴ NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 426, Rathstittel, Presburg, 23. März 1647, von Dyhren Georg Abraham, Schlesischer Obercommisarius oraz Freiherrnstand Incolat in Herrenstand 12. July 1655, Freiherr Georg Abraham von Dyhren.

⁹⁵ J.CH. Köllner, *Wolaviografia oder accurate Beschreibung der Stadt Wohlau in Schlesien...*, Budissen 1726, s. 535.

⁹⁶ W. Sękowski, *Herbarz Śląski*, t. 6, Katowice 2008, s. 287.

⁹⁷ L. Wiesner, *Zur Geschichte der Herzoege von Oels, Wuerttembergischer Linie, namentlich Carl Friedrich von Oels und Carl von Bernstadt*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens” 1862, t. 4, s. 175.

⁹⁸ J.D. Köhler, *op. cit.*, s. 290.

⁹⁹ Na temat składu: J.D. Köhler, *op. cit.*, s. 340; na temat struktury: K. Orzechowski, *Materiały do dziejów urzędników, funkcjonariuszy i służby na Śląsku w ostatnich latach XVII w.*, AUW, No. 516, Prawo XCI, Wrocław 1980, s. 62.

¹⁰⁰ J. Sinapius, *Olsnographia...*, s. 651-664.

Haugwitzów, co w myśl zasady podnoszenia do stanu wyższego osób wchodzących do tego gremium przyniosło im w 1708 r. tytuł hrabiów¹⁰¹. Jeszcze pod koniec epoki habsburskiej wśród radców ławy „pańskiej” znajdziemy wyłącznie panów z urodzenia, m.in. Lazariusa Ambrosiusa von Brunettiego, Franza von Tiepolda, Johanna Wilhelma von Würtza und Bourga, Johanna Anthona von Fragsteina und Nimbsdorfa, Alexandera Josepha von Mennichta. Zajmowali więc równe miejsce w stosunku do sześciu szlachciców zwykłych, a razem interesującą przeciwwagę wobec siedmiu „uczonych”. W 1741 r. w skład kolegium Urzędu Zwierzchniego wchodziło sześciu hrabiów i pięciu baronów. Najważniejszymi byli hrabiowie: hrabia Franz Karl von Kottulinsky, hrabia Rzeszy Franz Carl von Praschma, hrabia Rzeszy Otto Wentzel von Nostitz und Reineck, hrabia Rzeszy Johann Baptista von Neithardt, hrabia Johann Ferdinand von Globen oraz hrabia Rzeszy Gerhard Wilhelm von Strattmann¹⁰².

Hrabiowscy przedstawiciele *Herrenstandu* byli „pierwszymi urzędnikami” Kamery Śląskiej, zarządzającymi skarbowością śląską oraz śląskimi majątkami królewskimi z zadaniem ściągania śląskich dochodów monarchy oraz czuwania nad finansowymi interesami króla w prowincji. Szlachta tytułarna wchodziła zazwyczaj w skład tzw. Kolegium Kamery, którą tworzył jej prezydent i 9 radców. Podobnie było w odniesieniu do rentmistrza (*Rentmeister*) i starosty cłowego (*Ober-Zoll-Hauptmann*). Niższe urzędy, takie jak kontroler, buchalter, posłaniec, ekspedytor, raczej pozostawały poza kręgiem ich zainteresowania¹⁰³.

Była to reguła, o której jednoznacznie wypowiedział się w swej kronice Johann David Köhler. Podał bowiem, że „kolegium składa się z Prezydenta Kamery, którym zwyczajowo wybiera się hrabiego [...]”¹⁰⁴. I tak np. z najczęściej wymienianych hrabiów w 1656 r. funkcję Prezydenta Kamery Śląskiej sprawował Melchior Ferdinand von Gaschin¹⁰⁵, a w 1703 r. uzyskał ją przybyły dopiero na Śląsk, imigrant z rodziny Neyhardt, Johann Baptista. Okres sprawowania urzędu przez tego hrabiego Rzeszy to okres trwający aż do 1741 r. Jego zastępcą (*Vice-Cammer-Praesident*) był również hrabia Rzeszy, Friedrich Leopold von Rechenberg. Radcami kolegium były m.in. tak znane na Śląsku osobistości z grupy panów, jak: hrabia Johann Leopold von Herberstein, hrabia Johann Frantz von Würben und Freudenthal, hrabia Anthon Christoph von Proßkau i hrabia Joachim Ladislaus von Berge, baron Christoph Andreas von Sternbach oraz

¹⁰¹ R.J. Meraviglia-Crivelli, *Der böhmische Adel*, [Mautern an der Donau] 1885, s. 138.

¹⁰² J.D. Köhler, *op. cit.*, s. 291 i nast.

¹⁰³ K. Orzechowski, *Materiały do dziejów urzędników, funkcjonariuszy i służby na Śląsku...*, s. 62.

¹⁰⁴ „Das Collegium an sich selbst bestehet aus einem Cammer Praesident, der gemeiniglich ein Graf ist”: J.D. Köhler, *op. cit.*, s. 352.

¹⁰⁵ R.J. Meraviglia-Crivelli, *Der böhmische Adel*, [Mautern an der Donau] 1885, s. 123.

baron Carl Friedrich von Nimptsch. Gremium liczyło wówczas 23 panów¹⁰⁶. Wchodzili oni również w skład zaplecza administracyjnego Kamery¹⁰⁷.

W systemie ustrojowym Śląska w omawianym okresie nie istniało pojęcie „Herrenstandu śląskiego”, tak jak istniało pojęcie *Herrenstandu* czeskiego, morawskiego, austriackiego, niemieckiego. Tutejszy stan panów literalnie stanowił bądź część stanu czeskiego, bądź stanu Rzeszy. W zależności od posiadanych ziem w innych prowincjach habsburskich mógł wchodzić w skład np. austriackiego stanu panów (starosta księstwa głogowskiego, hrabia Johann von Herberstein). W życiu publicznym funkcjonował jednak na bazie przysługujących mu przywilejów i dzierżawach regaliów na terenach Śląska. Posiadał więc i inkolat, i indygenat śląski. Nie może być w związku z tym wątpliwości, że taka grupa tutaj *de facto* istniała i posiadała prawo wyłączności do odgrywania najważniejszej roli w życiu publicznym prowincji. Dzięki temu partycypowała (nawet na zasadzie wyłączności) w rządzeniu Śląskiem, tzn. w obsadzie najważniejszych urzędów dzielnicy oraz miała bezwzględną decyzyjność w tutejszych zgromadzeniach stanowych najwyższego szczebla. Tak też było w odniesieniu do sprawowania najwyższych funkcji w Urzędzie Zwierzchnim. Książęta wspierali się w jego funkcjonowaniu na tzw. „ławie panów”. Śląscy panowie zawarowali sobie na wyłączność udział w pracach tutejszej administracji, blokując dostęp do niej panom z innych części Europy.

Ponadto możemy mówić, że *Herrenstand* w całej swojej rozciągłości był stanem odrębnym. Argumentów dostarcza głównie samo pojęcie *Herrenstand*, w którego nazwie pojawia się określenie „stan”. Jest to określenie nieznane w nauce polskiej, co nie znaczy, że musi pozostawać niezrozumiałe. W dalszej kolejności dedukując, zwróćmy uwagę na tradycje istnienia takiej grupy, zwłaszcza w krajach Starej Rzeszy, czeskie wzorce, gdzie szlachta wyższa w opozycji do szlachty niższej miała odrębne przywileje. Jak wskazuje chociażby Prawo Ziemskie z 1500 r. wydane przez Władysława II Jagiellończyka, były to przywileje o charakterze konstytucyjnym, nie pośrednie. Również na Śląsku panowie zasiadali w kurii pierwszej-książęcej. Ich zasiadanie w kurii drugiej, rycerstwa, było jedynie wyznacznikiem reprezentacji rzesz szlachty niższej, podczas gdy w kurii pierwszej śląski *Herrenstand* (książęta i wolni panowie stanowi o tytułach hrabiów i baronów) reprezentowali sami siebie i własne księstwa. I tak też posiadanie księstw i sprawowanie w nich władzy senioralnej jest kolejnym argumentem na jasny podział *Herrenstandu* i *Ritterstandu* na Śląsku. Ponadto już w atestacjach wczesnonowożytnych z przełomu XV-XVI w. w dokumentach zwyczajowo podkreślano odrębność stanu panów od innych stanów najczęstszym zapisem „prałaci, panowie, rycerstwo, miasta”. Nie są to zapisy jednostkowe, a ich liczba z biegiem czasu staje się coraz większa. W związku z tym o ile w czasach późnego

¹⁰⁶ J. Sinapius, *Schlesische Curiositäten...*, t. 2, s. 150; J.D. Köhler, *op. cit.*, s. 295 i nast.

¹⁰⁷ J.D. Köhler, *op. cit.*, s. 291 i nast.

średniowiecza można by mówić o rodzaju „kalk” kancelaryjnej, o tyle dla okresu od drugiej połowy XVI w. takie twierdzenie pozostanie bezzasadne.

Pewne trudności interpretacyjne mogłaby nastęrczać dopiero różnorodność określeń „stan” w języku niemieckim w odniesieniu do poszczególnych grup *Herrenstandu*, a więc książąt (*Herzogen-Fürstenstand*), hrabiów (*Grafenstand*) i baronów (*Freiherrenstand*). Czy określenie „*Stand*” w takim przypadku mogłoby być w ogóle interpretowane jako „stan”? Ale i tutaj na niwie systemowej należy rozwiać wiele wątpliwości z tym związane, a odpowiedź musi być przecząca. Żadna bowiem z tych grup nie miała odróżniających się względem siebie przywilejów. Możemy mówić raczej o większej kumulacji przywilejów w rękach książąt – reprezentacja sejmowa, lecz przecież w tej samej kurii co książęta zasiadali i wspomniani już hrabiowie i baronowie. Jeśli w kronice Johanna Köhlera wspomniano, że hrabia zwyczajowo był mianowany Prezydentem Kamery Śląskiej, to i tutaj mamy do czynienia nie z przywilejem, a „zwyczajem” właśnie. Idąc dalej, to, że na urzędy starostów ziemskich księstw dziedzicznych mianowano hrabiów i książąt, nie wynikało z konfrontacji ustrojowej pomiędzy nimi a książętami, ale z braku zainteresowania książąt tymi urzędami. Przecież książęta mianowali na takie urzędy własnych starostów (czasami burgmanów – zarządców) we własnych księstwach. Jasno określone prawa hrabiów i baronów podkreślają również wydawane jeszcze w XVI w. stanom poszczególnych księstw przywileje określające, że starostą księstwa dziedzicznego mógł być jedynie „pan”. Jednak takie określenie było niejednoznaczne i odnosiło się w przyszłości ogólnie do panów. Prawa do Starostw wzmacniały siłę polityczną całej grupy w systemie ustrojowym Śląska. Na zakończenie dodajmy jeszcze zdanie z wielkiego dzieła Dominika Kostetzky’ego, który zawarł w nim nie tylko informacje, że stan panów istniał rzeczywiście, jako odrębny nawet od pozostałej części szlachty, ale i to, że w jego skład wchodził również hrabiowie i baronowie. Napisał bowiem, że „*Herrenstand* jest osobnym stanem, do którego przynależą książęta wyżsi i niżsi [...] którzy nie stanowią odrębnej grupy od hrabiów i baronów”¹⁰⁸.

Jarosław Kuczer

„STAN PANÓW”? MIEJSCE *HERRENSTANDU* W SYSTEMIE PRAWNYM,
ADMINISTRACYJNYM I USTROJOWYM ŚLĄSKA
W EPOCE HABSBURSKIEJ (1526-1740)

Streszczenie. Pojęcie stanu w okresie nowożytnym w historii polski jest jednoznaczne. W związku ze średniowiecznym pochodzeniem pojęcia, historiografia polska formułuje je w pewnym sensie linearnie. Stan drugi, szlachta, wywodząca się z pełniącego funkcje militarne rycerstwa, posiada wspólne przywileje, których nie podważały nawet majątkowy (choć i idące w ślad za nimi *de facto*

¹⁰⁸ „Der Herrenstand soll der andere Stand, und darunter die Herzoge und Fürsten, do daß diese keinen (von den Grafen und Freyherren) abgesonderten Stand ausmachen”: D. Kostetzky, *op. cit.*, s. 149.

polityczny) status magnaterii. Poszerzając zakres postrzegania szlachty jako stanu drugiego, nie jest negowana wprawdzie różnorodność poszczególnych grup szlachty podług posiadanych przez nie tytułów. Do dziś w historiografii polskiej nie wprowadzono niemieckiego pojęcia *Herrenstandu*, czyli „stanu panów”, ani nie starano się omówić jego wyjątkowego charakteru. Zwany w niemieckiej historii pod pojęciem *Hoher Adel* termin powstał w opozycji do, pozostającego w użyciu do XX w. w krajach niemieckich (ale i w Czechach i na Węgrzech), pojęcia *Ritterstand* – rycerstwo. Nowożytne „rycerstwo” niemieckie to oczywiście odpowiednik polskiego słowa „szlachta”. Jednak podział pomiędzy obu grupami, przywileje polityczne i majątkowe, wyodrębnianie obu grup w spisach, konsygnacjach, atestacjach etc. podzielił je na dwa odrębne stany. *Herrenstand* to *grosso modo* książęta, hrabiowie i baronowie, spośród których widoczne są duże różnice. Na terenach „niemieckich” grupa ta powstała już w środkowym średniowieczu, podczas kiedy na Śląsku zaczęta być rozwijana oparta na tutejszych książętach dopiero na przełomie XV i XVI w. Podstawowym problemem badawczym, jaki postawiono w niniejszym opracowaniu jest pytanie, czy stan panów na Śląsku zdołał do 1740 r., a więc końca władania Habsburgów, wykształcić właściwe mu formy instytucjonalne, polityczne i społeczne, by stać się odrębnym stanem na wzór niemiecki i czeski i uzyskać wyłączność na sprawowanie tutejszych urzędów i zasiadania w zgromadzeniach śląskich (względem innych stanów oraz panów z innych prowincji)? Jakie było jego miejsce wśród innych stanów i czy był on wyodrębniany prawnie? Na jakich zasadach został on sformułowany i w jakim kontekście możemy dziś postrzegać ten stan, a nadto poszerzyć o to pojęcie polską perspektywę badawczą?

Słowa kluczowe: *Herrenstand*, stan panów, arystokracja, Śląsk, hrabiowie, baronowie

„THE LORDS STATE OF THE REALM”? GERMAN *HERRENSTAND*
IN THE PUBLIC AND ADMINISTRATIVE SYSTEM OF SILESIA
IN THE HABSBURGIAN ERA 1526-1740

Summary. The term „Lords state of the realm”, German *Herrenstand*, in the modern Polish history is actually unclear. In connection with the medieval origins of the concept, Polish historiography formulate them somewhat linear. The, so called, second state of the realm, nobility, originating from military orientated chivalry had many major privileges concerning their political and economic functions in the aristocratic, cosmopolitan society. The Lords state of the realm stemmed from the German word *Herrenstand*. It was a group of dukes, earls, counts and barons. In Polish historiography, there is no parallel term and the notion of *Herrenstand* must be taken into discussion, and its unique character must be analyzed. *Herrenstand* was always tied with the term of high nobility (*Hoher Adel*). This second term was most understood, depicting the cultural side of lords state of the realm. In German countries (but also in Austria, Dalmatia, Kraina, Czech and Hungary), the notion of *Herrenstand* was an opposite one to *Ritterstand* – knighthood. However, the division between these two groups extends between political privileges and property, rights and other small aspects concerning everyday life on the court and in the land as well. Still unclear remains the problem, if the groups of dukes, counts, barons, were the separate states of the realm? In Silesia the lords state began to be developed until the late fifteenth and sixteenth centuries. The basic research problem which is posed in this study is whether the state of lords in Silesia managed to 1740 create and develop its proper institutional forms, political and social, become a separate state on the German and Czech model and obtain exclusive rights to exercise local offices and sit in Silesian parliament? On what basis Silesian *Herrenstand* has been formulated and what was the context in which we perceive this state? In reference to it, how can we, nowadays, expand this concept through Polish research perspective?

Keywords: *Herrenstand*, the lords state, aristocracy, Silesia, counts, barons